

Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi International Journal of Social Sciences

www.sobider.net

OSMANLI DEVLETİ'NDE KADILAR VE NAİPLER

* Abdullah Demir

Özet

Kadı ve naipler Osmanlı devlet ve yargı sisteminin temel unsurlarındandır. Osmanlı Devleti'nde ilk kadı Osman Gazi tarafından Karacahisar'a tayin edilen Dursun Fakih'dir. Adalet devletin temeli olarak gören Osmanlılar, kadı ve naiplerin yetiştirilmesi üzerinde özenle durmuşlardır.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı, kadı, naip

Abstract

Kadı and naiples are the basic elements of the Ottoman state and judicial system. Dursun Fakih, who was appointed to Karacahisar by Osman Gazi in the Ottoman Empire. The Ottomans, who regarded the justice state as a base, stood diligently on the cultivation of the kadi and naiples.

Keywords

Ottoman, kadi, regent

Giriş

Tanzimat öncesi dönemin temel yargı teşkilatı olan şer'îye mahkemelerinde yargılamayı kadı yapmaktadır. Bazı belgelerde kadı yerine "hâkimü'l-vakt" veya

Osmanlı Devleti'nde Kadılar ve Naipler

“**hâkimü’ş-şer**” kavramları da kullanılmaktadır.¹ Osmanlı’da en önemli mülkî âmir olan kadı, bulunduğu yargı çevresinde pek çok idarî görevi de yerine getirmektedir.²

Kadının yargı ve yürütme yetkilerini kullandığı idarî birime “kaza” adı verilir. Günümüzde kaymakamlar tarafından yönetilen ilçeler, o dönemde kadı tarafından yönetildiği için kaza ismi yakın zamana kadar kullanılmaya devam etmiş, daha sonra ilçeye çevrilmiştir.³

Osmanlı Devleti’nde ilk kadı Osman Gazi tarafından Karacahisar’a tayin edilen Dursun Fakih’dir. Hâkim tayin etmek devlet otoritesinin asıl sembolü sayıldığından, Osmanlı Devleti Dursun Fakih’in kadı tayin edilmesiyle kurulmuş sayılmaktadır.⁴

Kadıların Sahip Olması Gereken Özellikler

Kadıların sahip olması gereken bir kısım özellikler bulunmaktadır. İlk olarak kadılar yüksek dini ilimlerin ve fen bilgilerinin okutulduğu medreselerin yüksek kısmından mezun olmalıdır. Bunun yanında kadı, şahitlerin taşınması gereken vasıflara sahip olmalıdır.⁵ Şahitlik konusu anlatılırken bu özellikler açıklanacaktır.

Mecelle’de kadının sahip olması gereken özellikler şu şekilde sıralanmaktadır:

“Hâkim, hakîm (hikmet sahibi), fehîm (anlayış sahibi), müstekîm (istikamet sahibi), emîn, mekîn (oturaklı), metîn (sağlam), mesâil-i fıkhiyyeye ve usûl-i muhakemeye vâkıf (hukuku ve yargılama kurallarını bilen), ve deâvi-yi vâkıayı onlara tatbikan fasl ve hasma (çözmeye); ayrıca temyiz-i tâmmе muktedir (tam ehliyetli) olmalıdır.”⁶

Kadı akıllı, ergenliğe ulaşmış ve özgür olmalıdır. Çocuk, deli ve köleler kadılık yapamaz. Kadının Müslüman olması gerekir. Gayrimüslimler Müslümanlara

* Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi ve ASEAD Dergisi.

¹ Halil İnalcık, “Mahkeme”, *İA*, c. VII, s. 149.

² Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu-Gülnehal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara 2008, 13. baskı, s. 100; R.J.Jennings, “Kadı, Court and Legal Procedure in 17thC. Ottoman Kayseri”, s. 137; Gerber, s. 269-270; Joseph Schacht, “Mahmeme”, *İA*, c. VII, s. 147.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilatı*, Ankara 1984, s. 83.

⁴ Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, İstanbul 2008, s. 369.

⁵ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 369.

⁶ MAA, m. 1792-1794.

kadılık yapamazlar, ancak Hanefi mezhebine göre gayrimüslimler kendileri gibi gayrimüslim olanlara kadılık yapabilirler. Nitekim gayrimüslimler Tanzimat'tan sonra kurulan Nizamiye Mahkemeleri'ne âzâ olarak atanmışlardır. Kadının işitme-görme-konuşma duyuları sağlam olmalıdır.⁷ Ayrıca kadı, zina iftirasından ceza (hadd-i kazf) almamış olmalı ve padişah tarafından tayin edilmelidir.⁸

Kadılar padişah beratı ile tayin edilirdi. Padişah yargılama yetkisini bu şekilde ehliyetli kimselere vermekte (tefviz) ve bu kişiler padişah adına bu yetkiyi kullanmaktaydı. Ebussuud Efendi'nin ifadeleriyle "**Kazânın velâyeti sâhib-i hilâfetin izn ü icâzetinden müstefâd**" idi. Bu sebeple kadı, padişahın verdiği yetkinin dışına çıkarak yargılama yapamazdı.⁹

Kadıların görevden ayrılması (azil) ve yer değiştirmesi Anadolu ve Rumeli kazaskerleri tarafından yapılırdı. Kadılar Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerinde bulunan ruznâme denilen defterlere kayıt edilir ve belli bir sıraya göre azil ve tayin işlemleri gerçekleştirilirdi.¹⁰

Diğer yöneticilerin (ehl-i örf) kadı tayin etme ya da görevden alma yetkileri yoktu.¹¹ Bununla birlikte acil ve geçici durumlarda, sözgelimi eyalet kadısı öldüğünde yeni kadı gelene kadar beylerbeyi kadı tayin edebiliyordu.¹²

Kadılar atandıkları yargı çevresinde (kaza) sürekli kalmamışlar, reaya ile kaynaşmamaları¹³ ve diğer kadılara da sıra gelmesi için birkaç yıllık sürelerle görevlendirilmişlerdir. Kadılar görevde olmadıkları süre içerisinde (zaman-ı i'tizal) ilim ve ders verme ile uğraşmışlardır. Çünkü iş yüklerinin fazla olması sebebiyle ilim ve derse zaman ayıramayan kadılar, bu eksikliklerini görevden ayrıldıkları süre içerisinde tamamlamışlardır. Burada kadının fıkıh bilgisinin yanında diğer ilimlerdeki

⁷ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 367-368.

⁸ *Reddül-Muhtar Ale'd-Dürri'l-Muhtar*, çev. Mehmet Savaş, İstanbul 1985, c. 12, s. 99; Tahtavî Ahmed b. Muhammed, *Tahtavi Tercümesi*, İstanbul 1287, c. 6, s. 115; Burhaneddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu Bekir b. Abdulcelil er-Reşdani el-Merginani, *Hidaye*, Lübnan 1416/1995, c. 1-2, s. 101.

⁹ İnalçık, "Mahkeme", s. 149.

¹⁰ İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Ankara 1994, s. 13.

¹¹ "Bir belde kâdîsı Zeyd fevt oldukda ol beldede voyvoda olan Amr kâdî nasbına me'zun değil iken Bekir'i kâdî nasb ettikten sonra Beşir Halid'den bir hususu dava murad ettikde Bekir Halid'i cebren ihzar ve dava-yı mezbureyi istima' idüb husus-ı mezburu Beşir'e hükm eylese hükmü nafiz olur mu? El-Cevab: Olmaz." Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, İstanbul 311, c. 1, s. 266.

¹² "ve vilâyet kâdîsı fevt olsa Âsitâne'den kâdî gelince dek buyuruldu ile müvellâ nasb ederler" Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi, *Millî Tettebbular Mecmuası*, İstanbul 1331, c. 1, Sayı 3, s. 528.

¹³ Ortaylı, *Kadı*, s. 16.

Osmanlı Devleti'nde Kadılar ve Naipler

bilgilerini de geliştirmesi düşünülmüştür.¹⁴ Bulduğu yargı çevresindeki hemen her işten sorumlu olan kadının, çok çeşitli konularda bilgi sahibi olması amaçlanmıştır.

Kadılar belli sürelerle görevlendirilmişlerdir. Önceleri üç yıl olan kadıların görev süreleri 1006/1597'den sonra iki yıla ve nihayet 20 aya indirilmiştir. XVIII. Asrın ikinci yarısında ise bu süre 18 aya indirilmiştir.¹⁵ Mevleviyet kadılarının görev süreleri ise bir yıldır.¹⁶ Bununla birlikte uzun süre aynı yerde görev yapan kadılara da rastlanmaktadır. Mesela Kanuni döneminde Serez'de on beş yıl kadılık yapan birisinden bahsedilmektedir. Söz konusu kadı dönemin nişancısı Celalzâde Mustafa Bey'in yakınlarından olup Serez'in havasının kötü olması sebebiyle başka yere nakledilmesini talep etmiştir. Ancak Nişancı Celalzâde yer değiştirmek mümkün olmazsa, havasıyla uyuşmadığı için görevden alınabileceğini ileri sürerek kendisini uyarmıştır.¹⁷ Diğer kadılar birkaç yıl görevde kalırken bu kadının 15 yıl aynı yerde kadılık yapması, muhtemelen nişancı Celalzâde Mustafa Bey'in yakını olmasındandır.

Görevdeki kadının süresinin birkaç aylığına uzatıldığı da olmaktadır. Genellikle görevindeki başarısı (hüsn-i sülûk), padişahın özel bir emrini başarıyla yerine getirmesi veya mültezimlere yardımcı olması gibi durumlarda kadıların görev süreleri uzatılmıştır.¹⁸

Kadılar İslam hukukunda eşit statüde kabul edilmektedir. Aralarında adlî hiyerarşi bulunmamaktadır. Kadılar arasındaki farklılık kıdem, rütbe ve maaş bakımındandır. İslam yargılama hukukunda bugünkü anlamda istinafin bulunmamasının sebeplerinden birisi de budur. Mülkî âmirlerin de kadılar üzerinde kontrol yetkisi bulunmamaktadır.¹⁹

Kadıların en önemli görevleri davalara bakmak, uyuşmazlıkları çözmektir. Kadıların görevleri, görev süreleri ve görev bölgeleri ile sınırlı idi. Bu sınırların dışında yaptıkları hukukî faaliyetler geçersizdi. Kadılar, şer'î hukuk alanındaki uyuşmazlıklara baktıkları gibi örfî hukuk sahasındaki uyuşmazlıklara da bakarlardı.

¹⁴ Ali Haydar, *Dürrü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Akdâm*, İstanbul 1330, c. 4, s. 690; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuku İslamiyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, İstanbul 1985, c. 8, s. 222.

¹⁵ Halil İnalçık, "Kazasker Ruznamçe Defterine Göre Kadılık", (çev. Bülent Arı), *Adalet Kitabı*, Ankara 2007, s. 128.

¹⁶ "Kuzât-ı mevleviyetin müddet-i örfiyeleri bir senedir ve kuzât-ı kasabâtın iki senedir. Lakin fi zamâninâninâ iki seneden dört ay kasr iderler." Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi, s. 541; Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, s. 94.

¹⁷ Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, İstanbul 1992, c. 1, s. 5.

¹⁸ İnalçık, "Kazasker Ruznamçe Defterine Göre Kadılık", s. 131.

¹⁹ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 372.

XIV. yüzyıl sonlarına kadar kadılığa ilgi az olmuş, müderrislik kadılığa tercih edilmekteydi. Bunun sebebi kadıların ücretlerinin az olmasıydı. Yıldırım Bayezid döneminde maaşları az olduğu için rüşvet ve irtikâba bulaşan kadılar olmuş, padişah da bunların Yenişehir’de bir eve konularak yakılmalarını emretmişti. Yıldırım celalli bir padişah olduğu için devlet adamlarından hiç kimse kadıları affetmesini söyleme cesareti gösterememişlerdi. Veziriazam Çandarlızade Ali Paşa, sarayda zaman zaman şaklabanlık yapan maskarayı çağırması ve durumu padişaha anlatmasını istemişti. Maskara padişahın huzuruna çıkmış ve Bizans’a elçi olarak gitmek için izin istemişti. Padişah niçin Bizans’a gideceğini sorunca maskara, Bizans imparatorundan kırk elli tane keşiş isteyeceğini söylemişti. Yıldırım keşişlerini ne yapacağını sorunca maskara, yakılacak kadıların yerine kadılık yaptıracağını söylemişti. Bunun üzerine padişah veziriazam Ali Paşa’yı çağırması ve kadıların niçin rüşvet aldıklarını sormuştu. Ali Paşa kadıların maaşları az olduğu için bu yola saptıklarını söyleyince padişah bunlara uygun ücret verilmesini emretmiş ve böylece kadılar yakılmaktan kurtulmuştu.²⁰

Kadı kendisinden önce görev yapan kadının tuttuğu mahkeme defterini devralır ve vereceği kararlarda ondan faydalanırdı. Çünkü mahkeme defterinde yer alan kayıtlar insanlar arasındaki ihtilafların çözümünde önemli bir delil olarak kullanılmaktaydı. Tutulan defter kadının şahsına ait olsa da onu yeni gelen kadıya teslim etmesi kamu hizmetinin bir gereği idi.²¹

İstanbul’dan gönderilen emir ve fermanlar da mahkeme defterine kaydedilmekteydi. Kadılar bu fermanlardaki emirler doğrultusunda gerekenleri yapmakla görevliydi. Görev süresi dolan kadı bu fermanları yeni gelen kadıya gösterir ve onun da bunlardan haberdar olmasını sağlardı.

“Ve siz ki, kâdiler, siz bu hükm-i şerifimin mufassalen sûretin sicillâtınıza kayd etdürüb daima mukteza-yı mazmun-ı hümayûn ile âmil olub dahi bir ferde hilafına cevaz göstermeyesiz. Ve anın gibi bir kâdilikden bir âhar kâdiliğe gittiğinizde dahi yerinize gelen kâdiye bu hükm-i şerifimin sûretin geçtiği sicilli gösterüb bu hususda olan ihtimamı tenbih eyleyesiz ki, sonra benim bu husustan haberim yok idi,

²⁰ Lütüfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Ankara 2001, s. 164-165.

²¹ Burhaneddin Ebu’l-Hasan Ali b. Ebu Bekir b. Abdulcelil er-Reşdani el-Merginani, *Hidaye*, Lübnan 1416/1995, c. 1-2, s. 102.

Osmanlı Devleti'nde Kadılar ve Naipler

benden sâbık kâdî zamanında olmuşdur deyü öZR ve bahane eylemeye mecal olmaya."

22

Kadılar buldukları bölgede merkez adına idarî ve hukukî icraatlarda bulunurlardı. Bunu yaparken temel amaçları vatandaşın güçlü kimseler tarafından ezilmesine ve haksızlığa uğramasına engel olmaktı. Çünkü kadılar göz yummadıkça yöneticiler vatandaşa zulmedemez, haksızlık yapamazdı.

*"Kâdîlar zulme rıza vermezse, ehl-i örf teaddiye kadir olamazlar."*²³

Devlet, vatandaş üzerindeki nüfuzunu artırmak için çalışan yöneticileri (ehl-i örf) kadılarla kontrol etmekteydi. Bu sebeple yöneticileri hak ve adalet sınırları içerisinde tutmak için kadılara geniş yetkiler verilmişti. Merkezden kadılara gönderilen fermanlarda bu husus sıklıkla vurgulanmakta, kadıların yöneticilerin etkisinde kalmadan vatandaş koruyup kollaması emredilmekteydi.

*"Amma her üç ayda voyvodalar il üzerine çıkup gezüp reâyanın ahvâlin görmek emr olunmuşdur. Voyvodalar zulm eylememek için siz ki, toprak kâdilerisiz, voyvodalar ile siz dahi bile çıkup şöyle ki, siz bile varmağa mâni' olup mümkün olmayacak olursa, ol nahiyenin nâibine ısmarlayasız ki, il ve güne bile varub voyvodalar ile bile gezüb asla ve kat'a bir ferde zulm ve te'addî eylemeyer."*²⁴

Kadılar, yöneticilerin vatandaş mahkeme huzuruna çıkarmadan cezalandırmasına engel olmakla görevliydi. Kadı ile yöneticilerin işbirliği içerisinde ve her birisi diğerini kontrol ederek adaleti sağlamak için çalışması öngörülmüştü.²⁵

²² Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, İstanbul 1996, c. 6, s. 313-320.

²³ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyan fî Kavanin-i Al-i Osman*, haz. Sevim İlgürel, Ankara 1998, s. 203; Bkz. Mehmet İpşirli, "Ehl-i Örf", *DİA*, c. X, s. 520.

²⁴ Para Voyvodaları Yasaknâmesi, Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 6, s. 316.

²⁵ "İmdi bir vilayete sancakbeği ve kâdî nasb olunmaktan murad zaleminin zulmi reaya üzerinden mündefi' olup eyyam-ı adalet-hümayûnumda reaya ve beraya âsûde-i hal olmaktır. Şer'-i şerife muhalif vaz' olmak sizin ihmalinizdendir." Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 6, s. 26 ; R. C. Jennings, Kadı, court and legal procedure in 17. C. Otoman Kayseri", *Studia Islamica* 48 (1978), s. 139.

Ve kâdî ma'rifetisiz iş etmeyüb emrime muhalif kimesnenin müft yemlerin ve yemeklerin almayalar, tamam hak üzere olalar."²⁶

Yöneticiler ile yargı mensupları arasında günümüzde yaşanan rekabet Osmanlı döneminde de yaşanmaktaydı. Yöneticiler görevlerini yaparken kadıların kendilerine ayak bağı olmasını istemezlerdi. Buna karşılık kadıların görevi yöneticilerin vatandaşa haksızlık yapmasına engel olmaktı. Her iki gurubun temsilcileri de zaman zaman yetkilerini aşarak haksız uygulamalara başvurmaktaydı. Özellikle XVII. yüzyıl başlarından itibaren kadılar, fırsat buldukça devre çıkma, gezici mahkemeler kurma ve bu mahkemelerde dava görme, haksız yere para ve mal toplama gibi usulsüz uygulamalarda bulunmuşlardır.²⁷ Merkez tarafından şiddetle yasaklanmasına rağmen bu tür uygulamalar XVII ve XVIII. yüzyıl boyunca sürmüştür.²⁸

Yukarıdaki gibi usulsüz uygulamalar yapan kadılar merkez tarafından görevlendirilen mehayif müfettişleri ve başka kadılar tarafından denetlenmiştir.²⁹ Hakkındaki şikayetlerin doğru olduğu anlaşılan kadı, görevden alınmış ve çoğu zaman da sürgüne gönderilmiştir.³⁰

Kadılar hakkında yukarıdaki gibi şikâyetler olmakla beraber ehl-i örf denilen devlet memurlarının denetlenmesi de çoğunlukla kadılara yaptırılmıştır.³¹ Mühimme defterlerinde yöneticiler hakkındaki şikâyetler, kadıların en az on katıdır.³² Bu açıdan

²⁶ Para Voyvodaları Yasaknâmesi, Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri, c. 6, s. 316.

²⁷ Ekrem Buğra Ekinci, *Ateş İstidası İslam-Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü*, İstanbul 2001, s. 97-100.

²⁸ "... ve kısmet hususunda ve gayride emr-i şerifim bunun üzerinedir ki her müteveffanın varisleri madem ki kısmet talep etmiyeler kâdılar varub cebr ile kısmet eylemiyeler, şöyle ki veresenin bazı sağır olsa kibel-i şer'iden vasi tayin edib sağirlere ait olan mirası hüccet edib ve resm-i kısmet talep eylemeyeler ve verese talebiyle kısmet olundukta binde on beş akçeden ziyade alınmaya ve kısmet eylediği aruz ve akardan resm alınmaya ve resm-i kısmet ziyade almak için müteveffanın metrukâtını ziyadeye tutmaktan hazer edib ehl-i hibre ile göre..." (Kâdî Beratı) Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, s. 86; Feridun Emecen, "Devre Çıkma", *DİA*, c. IX, s. 251.

²⁹ Üçok-Mumcu-Bozkurt, s. 242.

³⁰ "... isnad olınan hususların aslından aynı ile süreti ihrac olunup ve kâdî dahi azl olunub..." 3 Numaralı Mühimme Defteri, 695 numaralı hüküm, s. 313-314; Levent isyanlarını inceleyen Cezar'ın kitabına aldığı bir şikayet belgesinde, kâdılardan cahil olanlar, rüşvetle işbaşına gelenler, rüşvet alanlar, içki içenler Kanunî'ye bildirilmektedir. Bu belgede sökonusu şikâyete sebep olan kâdılarının görev yerleri sayılmakta, isimleri ise verilmemektedir. Sözkonu şikâyetler yargı teşkilatındaki meseleleri ortaya koymaktadır. (Topkapı Sarayı, E. 10869) Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965, s. 469; Ekinci, *Ateş İstidası*, s. 90, 91, 99.

³¹ Haim Gerber, "Osmanlı Hukukunda Şeriat, Kanun ve Örf, 17. Yüzyıl Bursa'sı Mahkeme Kayıtları", çev. Mehmet Akman, *Hukuk Araştırmaları*, c. VIII, s. 1-3 (1994), s. 270.

³² Mesela; 3 Numaralı Mühimme Defteri, Ankara 1993, 938 numaralı hüküm, s. 422; 393 numaralı hüküm, s. 393; 678 numaralı hüküm, s. 307; 695 numaralı hüküm, s. 313; Mustafa Cezar, *Osmanlı Devleti'nde Levendler*, İstanbul 1965, s. 127.

Osmanlı Devleti'nde Kadılar ve Naibler

her ne kadar içlerinde usulsüzlük yapanları bulunsa da, kadılar genellikle dürüst ve güvenilir kimselerden oluşmaktadır.³³

“Uşak kâdısına hüküm ki; haliya Karahisar yayaları sancağı beği olan Mehmed târik-i salat ve şârib-i hamr olub evi dahi mescid civarında olub halk cuma namazında iken kendü meclis kurup fışk itdüği istima olunmağın ... mezkurun ahvali istima' olındığı gibi midür?”³⁴

Kadı Yardımcısı Olarak Naibler

Buldukları kaza çevresinde en önemli mülkî amir ve yargıç olan ve çok fazla iş yükü bulunan kadılar bir kısım yardımcılarına ihtiyaç duymaktadırlar. Söz konusu kimseler kadıya yargılama, yönetim, asayiş ve belediyecilik işlerinde yardımcı olmaktadır. Kadı yardımcılarının başında naibler gelmektedir.

Naib, kadıya yargılama ve diğer işlerde yardımcı olan ve kadı tarafından tayin edilen mahkeme görevlisidir.³⁵ Çoğunlukla yargı çevresi geniş olan kadılar, kazalarına bağlı nahiyelere naib atamışlardır. İşyükü fazla olan kadılar ise buldukları mahkemede bazı ikinci dereceden işleri görevlendirdikleri naiblere yaptırmaktadır. Mesela, İstanbul'da merkez, Eyüp, Galata ve Üsküdar kadıları iş yoğunlukları sebebiyle davalara bizzat bakmazlar, vekil olarak atadıkları bab naibleri yargılama yapardı. Bu şekilde kadıya yardım edenlere *bab naibi* ve *ayak naibi* ismi verilirdi.³⁶

Naibleri tayin etmek ve görevden almak (azil) yetkisi kadılarda olup naiblerin naib tayin etme yetkileri bulunmamaktadır.³⁷ Bunun yanında her kadının da naib tayin etme yetkisi bulunmamaktadır. Bir kadının naib tayin edebilmesi ve azledebilmesi için Padişah tarafından yetkilendirilmesi gerekmektedir.³⁸

³³ Gerber, Osmanlı Hukukunda Şeriat Kanun ve Örf, s. 291.

³⁴ 3 Numaralı Mühimme Defteri, 409 numaralı hüküm, s. 185; 441 numaralı hüküm, s. 198; 471 numaralı hüküm, s. 211.

³⁵ Halil Cin-Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya 2003, s. 159; Üçok-Mumcu-Bozkurt, s. 245.

³⁶ Necdet Sakaoğlu, “Bâb Naibliği”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. I, s. 513.

³⁷ “Mesele: Zeyd-i naibin izniyle Amr bir kazıyye istima' edüb hükm eylese nâfiz olur mu? El-cevab: Olmaz, Zeyd asıl kâdîdan icazete mücaz değil ise.” Ebussuud, *Fetâvâ*, S.K., İsmihan Sultan, 223, v. 159a.

³⁸ “Hâkim eğer nasb ve azl-i naibe me'zun ise diğer kimseyi kendisine naib nasb ve anı azl edebilir; değilse edemez ve kendisinin ma'zul ya fevt olması ile naibi mün'azil olmaz. Binaaleyh bir kazanın hâkimi vefat ettikde yerine diğer hâkim gelinceye dek ol kazada vuku' bulan davayı hâkim-i müteveffanın naibi istima' ve hükm edebilir.” MAA, m. 1805.

Kadılarının dışında asıl yargılama gücünün sahibi olan Padişahın da naibleri atama ve azletme yetki bulunmaktadır.³⁹ Padişahın naibi azletmesi genelde haksızlık, usulsüzlük veya suç üzerine gerçekleşmektedir. Padişahlar kimi zaman naibi sadece bulunduğu yerdeki görevinden azlederken⁴⁰, kimi zaman da naiblikten sürekli men' etmektedir. Naibin bulunduğu yerdeki görevinden azledildiği hükümlerde "*min ba'd niyabet itdürmeyüb*", "*min ba'd bunları naib edünmen*" gibi ifadeler kullanılmaktadır. Bu naibler daha sonra aynı yerde veya başka yerde yeniden naib tayin edilebilmektedir. Naibin naiblik görevinden sürekli men' edilmesini gerektiren bir suç işlemesi halinde sürekli azil söz konusu olmaktadır. Bu durum ilgili hükümlerde "*hiçbir yerde niyabet etmeye*" şeklinde açık olarak belirtilmektedir.⁴¹

Naib ile kadı arasında vekâlet ilişkisi bulunmakta olup kadı asıl, naib vekil durumundadır. Bu ilişkiye göre naibin görevleri zaman, yer ve konu olarak kadı tarafından belirlenmektedir.

Esas itibariyle naibler yargılama yetkisine sahip olanlar ve olmayanlar şeklinde guruplandırılabilir. Yargılama yetkisine sahip olan naibler, tayin edildiği yargı çevresinde yargılama görevini yerini getirmekteydiler. Yargı çevresi geniş olan kadılar, bölgelerinde ihtiyaç miktarı kadar naib istihdam etmekteydiler. Sözelimi dönemden döneme değişmekle birlikte İstanbul'da Eyüp kadısının 26 naibi, Galata kadısının 40 naibi, Üsküdar kadısının ise 5 naibi bulunmaktadır.⁴²

Kadılar naibleri atayan ve azleden asıl yetkili kimseler olarak, onların verdikleri kararları ve yaptıkları işleri de denetleme yetkisine sahiptiler. Naiblerin kadılar tarafından denetlenmesi aralarındaki vekâlet ilişkisinin olağan bir sonucudur. Naibler bu şekilde kadılar tarafından denetlendiği gibi Padişah tarafından da kontrol edilmektedir. Haklarında şikâyet olan naiblerin teftişi için Divan-ı Hümayun'daki

³⁹ "Hâkim, taraf-ı sultanîden icra-yı muhakemeye ve hükme vekildir." MAA, m. 1800.

⁴⁰ 3 Numaralı Mühimme Defteri, 717 numaralı hüküm, s. 322.

⁴¹ "Mesele: Hüküm-ü hümayun ile reddolunan naibleri, hâkimler bir suret ile naib eyleseler, vaki olan kazayada hükümleri nâfiz olur mu olmaz mı deyü ifratla istifta ederler. Ne vechile reddolunduğu malum olmamağın cevabında tereddüd olunur. Eğer mücerred azl tarikiyle olub sonra yine nasb olunmaktan men yoğ ise hükümleri nâfizdir. Eğer 'Min ba'd bunları naib edinmen' deyü mestur ise, olmaz; hüküm eyleseler dahi nâfiz olmaz. Ol babda varid olan emr-i hümayunun mazmunu ne vechile idüğün beyan buyurulmasın ricasına suret ve arzuhal olundu. El-Cevab: Nüvvabın redd-i ebediye müstahak cürmi sabit olub hiç bir yerde niyabet etmeye deyü ahkam-ı şerifede yazılı gelmiş değildir eğer min ba'd niyabet etdürmeyesiz deyü kâdiya emr olunmuş ise aher yerde niyabet etmeğe münafi değildir. Şöyle ki, redd-i ebediye istihkakı olmayub mücerred azli ferman olunmuş ise, nüvvabın azli ve nasbı kuzata müfevvazdır. Kâdi salahın anlayub gerü naib nasb etmeğe mâni' değildir." SK, Esad Efendi, n. 587, v. 117b; P. Horster, *Anwendungdes Islamischen Reschts im 16. Jahrhundert*, Stuttgart 1935, s. 48-49.

⁴² Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, s. 133-134.

Osmanlı Devleti'nde Kadılar ve Naipler

çavuşlar mübaşir olarak ve kadılar da müfettiş olarak tayin edilmekte, soruşturmanın sonuna kadar naibin görevden alınması emredilmektedir.⁴³ Soruşturma sonunda naib suçsuz bulunursa göreve iade edilirken, suçlu bulunursa sürekli ya da geçiçi olarak naiblikten azledilmekte, önemli olaylarda cezaya da çarptırılmaktadır.⁴⁴

Yargılama yetkisine sahip olmayan naipler, keşif, şahitlerin tezkiyesi yani güvenilirliğinin soruşturulması, tarafların ifadelerinin alınması gibi görevleri yerine getirmekteydiler.⁴⁵ Kadı, yargılama yetkisine sahip naiplerin dinlediği şahitlerin ifadelerine göre hüküm verebilirken, bu yetkiye sahip olmayan naiplerin dinlediği şahitleri tekrar dinlemedikçe hüküm verememektedir.⁴⁶

Naibler sadece kendilerini tayin eden kadının kaza bölgesinde yetkilidir. Bu bölge dışında yargılama faaliyetinde bulunamazlar. Buldukları takdirde bu hüküm nâfiz olmadığı için uygulanamaz.⁴⁷

⁴³ “Koca-ili begine ve Üsküdar kâdısına hüküm ki: Haliya sen ki kâdısın, Südde-i saadetüme sûret-i sicil gönderüp kaza-i mezburda naibü’ş-şer’ olan Abdi Halife nam kimesne ağaç tevzi’inde (boşluk) nam kimesnenün buğdayın alup, talep idüp inkar eyledükde udul-i Müsliminden şahadet itdüklerin i’lam eylemişsin. İmdi, mezbur niyabete ref’ olunmasın emr idüp buyurdum ki: Vusul buldukda, mezbura emrüm mucebince min ma’d niyabet itdürmeyüp teftişe habs ile alup gidüp ağaç tevzi’i hususun dahi mezburdan hak da’va ider kimesne varsa husama muvacehesinde bir def’a şer’ ile fasl olmayan hususların onat vechile hakk üzere teftiş idüp ashab-ı hukuka ba’de’s-sübut şer’ ile hakların alviresin. Ba’de’t-teftiş sabit olan mevaddın mufassal yazup arz idesin. Sonra emrüm ne vechile olursa mucebi ile amel eyleyesin.” 3 Numaralı Mühimme Defteri, 717 numaralı hüküm, s. 322.

⁴⁴ “Sabika Ankara kâdısı olan Mevlana Emirşah’a hüküm ki: Bundan akdem Hatvan Begi olup haliya Burusa ve Koca-ili sancaklarında bazı ehl-i fesadı ele getürmek için irsal olunan Mehmed dâme izzuhu mektub gönderüb kaza-i Taraklu ve Göynik ve Akyaz ve Ilıca’nun yürük taifesi ehl-i şenaat olup kâdîları ve naipleri yek-dil olup kurada olmayub ve yollarda âdem katl idüb ehl-i fesad ele gelüb kâdîlara getürdüklerinde, “sicil ve huccet hakkı” diyü bir miktar altunların alub ehl-i fesadun hakkından gelinmeyüb halas olmağla reayaya enva-ı teaddi olunur diyü bildürüb senün dahi kemal-i diyanet ve hüsn-ü istikametüne itimad-ı hümayunum olmağın zikr olunan kâdîlıklarda olan ehli fesad ü şena’atün teftişin sana tefviz idüb bu babda Dergah-ı muallam çavuşlarından Mustafa bile mübaşir ta’yin olunub buyurdum ki: Vusul buldukda, bu babda gereği gibi mukayyed olub bizzat zikr olunan kâdîlıklara varub ibtida Ilıca kazasından mübaşeret eyleyüb... ve zikrolunan kâdîlardan ve naiplerden arz olunduğu gibi ehl-i fesad himayet olunmuş midür, ne zamanda olup ne makule kimesneye himayet oluşdur? Anı dahi tamam ma’lum idinüb arz idesin ve ehl-i fesadı ele virmekde ve ele getürmekde toprak kâdîları ve sübaşılıarı ve sair halka gereği gibi muavenet ü müzaheret idüb ehl-i fesada himayet itmekden ve tecennüb itdürmekden ve ihmalden ziyade hazer ideler. Şöyle ki ihmal ideler ve yahud muavenet itmeyüb ol sebeb ile ehl-i fesad tecennüb ide, anlara olıcak kendülere olur; azl ile konılmayub mu’akab olmağı mukarrer bileler. Bu babda ihmali olanları bildüresin.” 3 Numaralı Mühimme Defteri, 196 numaralı hüküm, s. 91-92; Yeterli bilgi ve özellikler sahip olmayan naiplerin görevden alınması kanunnâmelerde de yer almaktadır. Bkz. Mısır Eyalet Kanunnamesi, Akgündüz, Osmanlı Kanunnâmeleri, c. 6, s. 134.

⁴⁵ Abdülaziz Bayındır, *İslam Muhakeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması)*, İstanbul 1986, s. 91-92.

⁴⁶ MAA, m. 411.

⁴⁷ “Mesele: Zeyd-i kâdîya bir hususda varid olan emirde ‘Bizzat göresin.’ deyü kayd olunmasa, Zeyd husus-u mezbure naib gönderse naibin hükmü nâfiz olur mu? El-cevab: Emr olunan kazıyye kendü kazasında ise olur, haricde ise olmaz.”; “Mesele: Zeyd, Amr-ı kâdîlara bir husus teftiş için emir varid oldukda, toprak kâdısı olan Amr naibin gönderüb, Zeyd ile Amr’ın naibi Bekir üzerine hükmeylese nâfiz olur mu? El-cevab: Mahkumun aleyh Amr’ın raiyeti ise tam şer’a muvafık hükm olunduğu takdirce olur.” Ebussuud, *Fetâvâ*, S.K., İsmihan Sultan, 223, v. 158a.